

Т. Є. Зінченко,
к. с-г. н., доцент кафедри землеустрою та кадастру,
Одеська державна академія будівництва та архітектури

ГЕНЕЗИС ТЕОРЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК МІСЬКИХ АГЛОМЕРАЦІЙ

Встановлено, що групи взаємозалежних поселень визначають високі темпи розвитку продуктивних сил і їх територіальну концентрацію. Визначено, що при формуванні агломерацій створюються певні системні зв'язки. На основі вивчення історико-географічних, суспільних, культурних, технічних і соціально-економічних процесів сформульоване поняття агломераційної системи.

It is set that the groups of interdependent settlements determine the high rates of development of productive forces and their agglomeration of industries. Certainly, that at forming of agglomerations certain system copulas are created. On the basis of study of public, cultural, technical and socio-economic processes the concept of the sintering system is set forth.

Ключові слова: розселення населення, урбанізація, агломерація.
Key words: population, urbanization, agglomeration.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Інтеграція різних сфер діяльності суспільства, його виробничих та соціальних функцій позначається на різних формах розселення населення і супроводжує процеси виникнення та розвитку міст. Крім того, в сучасній економіці всебільш активну роль відіграють великі міста, агломерації та метрополії, що являють собою складні соціально-економічні та суспільні системи. До того ж процесу розселення населення притаманний ряд протиріч, що супроводжується збільшенням середніх розмірів міст, посиленням ролі великих міст, виникнення агломерацій. Сучасний період урбанізації характеризується збільшенням кількості великих міст з чисельністю населення понад 1 млн осіб. Адже великі міста є центрами всіх перетворень, тому що саме тут сконцентровано нові процеси соціально-економічного розвитку, нові форми і технології управління.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідження даного питання не може бути обмежене лише вузькою галуззю знань, а вимагає досліджень економістів, географів, містобудівників. На основі дослідження формування агломерацій в ретроспективі та на сучасному етапі можна констатувати, що агломерація в трактуванні різних філософських, географічних та економічних шкіл виступає компактною щільно урбанізованою та концентрованою територією, в межах якої знаходиться декілька міст різного рангу та функціонального типу і відбувається перерозподіл господарських функцій між центральними і периферійними територіями, зміна механізмів формування економічної ефективності господарювання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є аналіз теоретичних поглядів до формування та розвитку міських агломерацій в ретроспективі та на сучасному етапі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Феномен урбанізації (від лат. urbanus — міський) визначається як історичний процес збільшення значення міст, міського різновиду життя і культури в розвитку суспільства, що пов'язано з концентрацією діяльності та об'ємно-просторових елементів міського середовища [4]. Стрімкі і швидко зростаючі масштаби урбанізаційних процесів породжують помітні особливості розвитку сучасного світу, які знайшли широке розповсюдження та набули глобального характеру. Для урбанізації характерні перетворення мережі міських поселень в урбанізовані території, залучення нових територій у сферу впливу міст, розширення ареалів урбанізованого середовища.

Загальні тенденції розвитку процесів урбанізації, характерні для різних країн, дозволили створити теорії стадій урбанізації, які проходять у всіх країнах і пояснюють сучасну диференціацію між країнами, що знаходяться на різних стадіях цього процесу. Одну з перших теорій розробив американський урбаніст Дж. Джібс [5], який головну увагу приділяв потокам населення між містами, приміськими зонами і неурбанізованими територіями, що на кінцевому етапі визначило різну динаміку населення трьох вказаних типів територій. Відповідно до теорії Дж. Джібса, виділяють 5 стадій розвитку урбанізації. Напрями міграційних потоків на різних стадіях урбанізації відповідно до теорії Дж. Джібса зображено на рис. 1.

Міські агломерації можна вважати "авангардом урбанізації". Вони — її відображення, основна арена і головний матеріальний результат. З містобудівної точки зору формування міських агломерацій і є суттю процесу урбанізації, базою для удосконалення урбанізації. Цей процес характерний для країн з різним політичним устроєм.

Міським агломераціям належать ключові позиції в розселенні не тільки тому, що вони зосереджують дуже велику

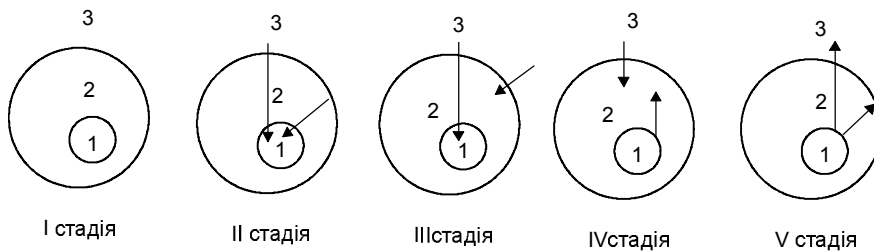

Рис. 1. Напрями міграційних потоків населення на різних стадіях урбанізації

Примітка: 1 — місто; 2 — приміська зона; 3 — зовнішньо агломераційні території; міграційні потоки (за Дж. Джібсом, 1963).

частку населення, але і впливають на розселення в цілому. Футурологи, містобудівники, географи, соціологи пророкують міським агломераціям подальший ріст, масштаби якого перевершать все те, що було до цих пір.

Перші міські агломерації сформувались ще у другій половині XIX століття або навколо найкрупніших міст (Лондон, Париж, Нью-Йорк), або в районах близького розміщення великої кількості окремих відносно невеликих міст. У кінці XX ст. міські агломерації стали основною формою розселення в найбільш урбанізованих регіонах світу, практично повністю замінили ізольовані міста (які збереглися у відносно слабо урбанізованих районах, але концентрують відносно незначну частку міського населення). Швидко розвиваються міські агломерації в середньо і навіть слабо урбанізованих країнах. Дуже часто це навіть одна агломерація, яка формується навколо найбільш крупного міста країни (столиці або економічної столиці) [2].

До початку XX ст. термін "агломерація" застосовувався при визначенні територіальних скупчень промислових підприємств, а для визначення процесу великої концентрації населення в містах його ввів А. Вебер (1903) [1]. На початку XX століття терміном "агломерація" стали позначати територіальні утворення, що виникли в результаті концентрації населення в містах, їх територіального росту і злиття з навколишніми приміськими територіями.

У дослідженні систем розселення термін було введено М. Ружем, який встановив, що "агломерації виникають в той момент, коли міська концентрація переходить адміністративні межі і досягає сусідніх житлових утворень". Поряд з цим терміном існує і ряд інших: конурбація, місторайон, регіональне місто, урбанізований ареал, стандартний метрополітенський ареал, міські ландшафти, урбанізовані райони [7].

У міру того як крупні міста розростались і в сферу їх впливу об'єднувались нові сільські та міські поселення, даний термін почав застосовуватись і для визначення нових територіальних утворень. Основні риси таких утворень:

- тісні економічні зв'язки з комбінування і кооперування промислових підприємств між виробництвом і споживанням промислової та сільськогосподарської продукції (показники щільності цих зв'язків — значно потужніші вантажопотоки в межах агломерації в порівнянні з зовнішніми вантажопотоками);

- трудові (частина працівників на підприємствах і організаціях одного поселення проживають в інших поселеннях, тобто в межах агломерації спостерігається взаємопов'язане розселення і проходять щоденні маятникові трудові міграції між головним містом і поселенням приміської зони, а також між цими поселеннями);

- культурно-побутові та рекреаційні (організації або місця відпочинку одного чи декількох поселень частково обслуговують жителів інших поселень, проходять щоденні або щонедільні маятникові міграції з культурно-побутовими чи рекреаційними цілями);

- тісні адміністративно-політичні й організаційно-гос-

подарські (викликаються щоденними діловими поїздками між поселеннями агломерації — у справах виробництва, по службовим питанням і суспільній праці).

Всі вказані характерні особливості зумовлюють специфіку розвитку агломерації як багатогалузевого, багатофункціонального центру національного значення зі спеціалізацією на найбільш прогресивних галузях народного господарства. Таким чином агломерацію слід розглядати одночасно як підсистему загальної системи розмі-

щення виробництва і як підсистему загального розселення країни.

Починаючи з 1959 року агломерації є постійним об'єктом дослідження. З'являється ряд робіт, що стосуються їх формування і розвитку. Так, відповідно цих досліджень, визначається тлумачення поняття "агломерація" (від латинського *agglomerare*, що значить приєднувати, додавати).

У 80-і роки XX ст. з'явилася концепція "взаємопов'язаних систем населених пунктів", ідея "єдиної системи розселення" Б.С. Хорєва, "групових систем населених місць" Г.М. Лаппо і І.О. Фоміна, "міських агломерацій" Є.С. Куць [2; 4; 8].

Економічна передумова стрімкого розвитку агломерації — переваги, притаманні даній формі розміщення виробництва і розселення, а саме: високий рівень концентрації і диверсифікації виробництва, що зумовлює його максимальну ефективність; концентрація кваліфікованих кадрів, тісний зв'язок виробництва з наукою і навчальними центрами; максимально ефективного використання систем виробничої і соціальної інфраструктури.

Існує така форма розселення, в якій роль "лідера" грає не один, а два або група міст; деякі автори в даному випадку застосовують термін "конурбація". Інші автори терміни "агломерація" і "конурбація" застосовують як рівноправні. Різниця полягає в тому, що агломерація складається з "приєднання" крупним містом навколишніх його територій, а конурбація — при злитті деяких часто рівнозначних в економічному відношенні і за людністю міст.

Таким чином, міські агломерації — взаємопов'язані групи поселень, насамперед міських, об'єднаних трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними, інфраструктурними, виробничими та іншими зв'язками. Найбільш важливими вважаються трудові зв'язки, які в межах добового циклу шляхом маятникових міграцій жителів зв'язують окремі поселення в одне ціле. При цьому працюють або вчаться такі маятникові мігранти переважно в головному місті (ядрі) агломерації, а проживають в інших поселеннях. Культурно-побутові і рекреаційні зв'язки між поселеннями здійснюються в межах тижневого циклу. Інфраструктурні зв'язки проявляються в сумісному використанні населеними пунктами агломерації крупних транспортних об'єктів, об'єктів міського господарства. Виробничі зв'язки здійснюються між підприємствами в рамках кооперації.

Міські агломерації в сучасну епоху складають серйозну соціально-економічну основу. Так, Л. Стасяк визначає, що "вони забезпечують подальшу концентрацію виробництва, збирають великі маси міського населення в зоні центрів культури, науки, освіти і соціальної активності, організують засади нових економічних районів" [3].

Крім того, в аналізі процесів розвитку міських агломерацій існує ряд суперечностей і дискусій, значна кількість діаметрально протилежних думок. Одні визначають розвиток агломерацій як прогресивне явище, інші — як загрозливе явище. До недоліків у розвитку агломерацій зараховують кількісне зростання поселень, смугове розміщення промислових, транспортних і житлових зон, забудову сільськогос-

подарських територій, забруднення земель, повітряного і водного басейнів, породжуються не стільки їхніми великими територіальними ресурсами чи чисельністю населення скільки невідповідністю містобудівних вимог до розрізненого розвитку цих поселень [10]. Основна задача — усунути ці недоліки шляхом упорядкування, регулювання і управління їх розвитком, використовуючи при цьому позитивні якості агломерацій: широку можливість кооперування і комбінування промисловості, організацію загальних обслуговуючих центрів, інженерних мереж, розвитку великих міст, ліквідацію соціально-економічних і культурно-побутових розходжень між містом і селом. Тому помилково розглядати ріст і розвиток агломерацій тільки як небажаний наслідок стихійного розселення.

Так, Д. Ходжаєв визначає, що ця форма розселення визначається, по-перше, розвитком і спеціалізацією виробництва; по-друге, розширенням сфери діяльності людини, що призводить до збільшення комплексу соціально-економічних, господарських та культурно-побутових санкцій, які повинні задовольнятися на місці розселення та бурхливим розвитком засобів транспорту і зв'язку, що дозволяє оперувати новими масштабами і відстанями.

"Агломерація — це міська система, в якій існує залежність поселенських територій від різних місць роботи, при явній перевазі одного з них, "конурбація — це багаторазово складна система, в якій багато місць праці різного ступеня концентрації впливають на різні поселенські території без явної переваги одного з центрів", — стверджує Б. Маліш.

У Франції, Польщі під терміном "конурбація" розуміють групу агломерацій. Т.Фрідман вважає, що місто з своїми супутниками складає конурбацію. На його думку, Лондон — найбільша сама велика конурбація Англії, а П.Жорж стверджує, що "тут ми маємо справу скоріше з агломерацією".

Л. Стасяк стверджує, що "ці поняття (агломерація і конурбація) близькі за змістом, оскільки належать до одного центру.

Д.І. Богорад, П.І. Дубровін, В.Г. Давидович, В.В. Покишевський, М.О. Хауке, Г.М. Лаппо, М.О. Солофнєнко, Ф.М. Лістенгурт, І.О. Фомін, Є.С. Куць [2; 3; 4; 5; 7; 9] визначають групи взаємозалежних поселень "міськими агломераціями" і розділяють їх за формоутворенням на дві групи:

— моноцентричні — велике бурхливо зростаюче індустріальне місто виходить за свої межі, поширює свій вплив і розміщає ряд своїх матеріальних елементів на прилеглих до нього територіях; багато прилеглих навколишніх поселень швидко зближаються з основним містом-центром;

— поліцентричні — система міських поселень промислового району чи вузла, в якому інтенсивно розвивається відособлених міст і селищ, які самостійно розвиваються — це все форми одного явища, які називаються міськими агломераціями або агломераціями населених пунктів.

Таким чином, групи взаємозалежних поселень визначають високі темпи розвитку продуктивних сил і їх територіальну концентрацію. При цьому характер утворення скупчення поселень: під впливом одного міста чи шляхом зближення відособлених міст і селищ, які самостійно розвиваються — це все форми одного явища, які називаються міськими агломераціями або агломераціями населених пунктів.

Урбаніст П.Селф стверджує, що міська агломерація "є ніби спадкоємцем міста і виникає в якості особливого продукту сучасної урбанізації, який в цьому випадку вказує не тільки на утворення нових міських поселень, але і на якісну зміну існуючого міського розселення".

Українська географічна енциклопедія наводить таке поняття як, агломерація міських поселень і визначає її "зо- середження функціонально-взаємопов'язаних міських поселень, ядром яких є значне місто, що швидко зростає. По суті, являє собою локальну систему розселення вищого рівня, яка визначається зближенням і навіть територіальним зрощу-

ванням поселень, що мають стійкі й інтенсивні виробничі, трудові, транспортні та культурно-побутові зв'язки".

Виникнення й швидке зростання агломерацій пов'язане з інтенсивним індустріальним розвитком країн. Головна причина формування — високий рівень концентрації виробництва, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, а також населення. В агломераціях, що розвиваються планомірно, створюються сприятливі передумови для ефективного розвитку територіально-виробничих комплексів.

У міській агломерації, як цілісному утворенні, виділяються окремі підсистеми природного, економічного та соціального середовища. Кожна з них є системою взаємодіючих елементів. Підкреслюючи системний характер всіх компонентів системи, нами введено власну дефініцію поняття "агломераційна система": локальна система територіально й економічно взаємозалежних сільських і міських поселень, об'єднаних стійкими суспільними, трудовими, культурно-побутовими і виробничими зв'язками, а також загальними системами транспорту, інженерного устаткування та інфраструктури, в межах якої існують спільні соціально-економічні інтереси між містом-центром та прилеглими територіальними громадами.

ВИСНОВКИ

Отже, агломераційна система — це територіально-економічне утворення, що виникає на базі крупного міста (або декількох компактно розташованих міст) і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти; відрізняється вищим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, у першу чергу промисловості, наукових і навчальних установ, інфраструктурних об'єктів, а також високою щільністю населення; здійснює вирішальний перетворюючий вплив на навколишню територію, видозмінюючи її економічну структуру і соціальні аспекти життя населення; демонструє високий ступінь комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів.

Література:

1. Вебер М. Город [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rels.obninsk.com/Cd/Sdc/free>
 2. Лаппо Г. М. География городов: Учебное пособие для географических факультетов вузов / Г.М. Лаппо. — М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. — 480 с.
 3. Пивоваров Ю.Л. Россия и мировая урбанизация: антропокультурная и пространственная динамика / Ю.Л. Пивоваров. — Нальчик: Полиграфсервис и Т., 2007. — 336 с.
 4. Посадський Б.С. Основи урбаністики: навч. посібник. — Ч. 1: Урбанізація та територіальне планування / Б.С. Посадський. — Львів: Компанія, "Манускрипт", 2002. — 120 с.
 5. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения: учебное пособие / Ю.А. Симагин; под общ. ред. В.Г. Глушковой. — М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К", 2004. — 244 с.
 6. Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма / А.В. Степаненко. — К., 1981. — 294 с.
 7. Ткач Д. В. Розвиток української геоурбаністики / Д.В. Ткач, Т.Б. Заставецький // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2002. — Випуск 6. — С.82—87.
 8. Хорев Б.С. Расселение населения: (Основные понятия и методология) / Б.С. Хорев, С.Г. Смилович. — М.: Финансы и статистика, 1981. — 192 с.
 9. Шипович І.Є. Характерні риси урбанізації УРСР на сучасному етапі розвитку продуктивних сил / І.Є. Шипович, С.С. Мохначук // Экономическая география. — 1977. — Вып. 23. — С. 63—69.
 10. Экология города: учеб. пособие / Под ред. Ф.В. Стольберга. — К.: Либра, 2000. — 464 с.
- Стаття надійшла до редакції 05.04.2012 р.*